
MINISZTERELNÖKÖK ÉS POLITIKAI KÖRNYEZET

CSIZMADIA ERVIN

Politikai vezetők és politikai környezet I.

*Miniszterelnöki változásmoделlek Európában és
Magyarországon**

BEVEZETÉS

Az elmúlt másfél évtized a nemzetközi és a hazai politikában egyaránt nagyon komoly változásokat hozott, ráadásul a változások egyre gyorsuló ritmusúak. E gyorsulásnak a politikatudomány szempontjából az egyik legsúlyosabb következménye, hogy nem igazán marad idő arra, hogy a változásokat értelmezzük. Nem véletlen, hogy a hosszabb, átfogóbb folyamatok elemzését olykor háttérbe szorítják a részkérdésekben történt változásokra szorító reflexiók.

Ez a tanulmány természetesen nem tűz ki maga elé olyan célt, hogy valamennyi hosszabb távú trendet értelmezzen. Csupán egy szeletét választja ki a nagyon is látványos változásoknak, ez pedig a *politikusi szerepfelfogás* változása. Mindannyiunk számára napi megfigyelési tapasztalat ugyanis, hogy napjaink politikusai – ezer okból – nem úgy viselkednek, nem úgy kommunikálnak, azaz nem úgy „politizálnak”, mint akár egy évtizeddel ezelőtt. Sokszor a személyek is mások (bizonyos politikusok eltűnnek és újak lépnek a helyükbe); de gyakran látjuk azt, hogy egy politikus személyisége, politikai felfogása, ideológiája, kommunikáci-

* A tanulmány a Politikátörténeti Alapítvány támogatásával készült, II. részét következő számunkban közöljük.

ós szereplése, sőt – a sokszor formai elemnek tekintett – külseje is megváltozik.

Valószínűleg nem új dologról van persze szó. Minden korszaknak vannak „rég” és „új” típusú politikusai. Nyilvánvaló, hogy „rég” alatt azokat a politikusokat és politikusi attitűdöket értjük, amelyeket bizonyos mértékig már megszoktunk, és szinte hozzátartoznak a mindennapi politika standard elemeihez. Az „újak” azonban valamiképpen szokatlanok, még nem volt módunk megismerni és megérteni őket. Ebben az írásban döntően ez utóbbiról, tehát az *új típusú politikusokról* lesz szó. A téma aktualitását – nem tagadhatóan – az elmúlt másfél évtized magyarországi fejleményei adják; akár Orbán Viktor, akár pedig – a legutóbbi időben – Gyurcsány Ferenc személyisége méltó arra, hogy a nyomukba eredjünk.

De természetesen ez a tanulmány a hazai politikusi személyiségek rajzánál többet kínál. Először is azt, hogy a politikusi személyiségek *önmagában vett* bemutatásán túllépve igyekszik valamiféle strukturális elemzést nyújtani a politikus és az őt körülvevő politikai környezet kapcsolatáról. Másodszer azt, hogy elsősorban nem *állapotokra*, hanem *folyamatokra* koncentrál. Számos politikatudományi elemzés követi el azt a módszertani és elemzési hibát, hogy miközben érvényes módon rögzíti egy-egy esemény kapcsán kialakuló állapotokat, elmulasztja megvilágítani a folyamat dinamikáját. Végül abban is igyekszem túllépni a megszokott személyiségrajzokon, hogy az elemzést *nemzetközi* értelmezési keretbe helyezem. Meggyőződésem szerint ugyanis ahhoz, hogy a hazai új típusú politikusi személyiségek és környezetük viszonyáról releváns elemzést adhassunk, kiváló kiindulópontot kínálnak számunkra a külföldi – s persze elemzők által bőségesen vizsgált – példák.

A dolgozat első részében az értelmezési kereteket és kiindulópontokat szeretném felvázolni. Utána néhány nyugat-európai példán szeretném érzékeltetni, hogy mikor, milyen okokból és milyen módon kerülhetnek előtérbe „új típusú” politikusok és mindez hogyan függ össze magával az egész párt- és politikai rendszer kérdéseivel. A tanulmány második részében (amelyet folyóiratunk következő számában olvashatnak) először a magyar rendszerváltás utáni korszak elemzését végzem el, amelynek során igyekszem megvilágítani, hogy mikor, mit jelentett az új típusú politikus figurája. Részletesebben is beszélek majd Antall Józsefről, Orbán Viktorról és Gyurcsány Ferencről mint a rendszerváltás utáni időszak három – de nagyon különböző – *új típusú* politikusáról. A nyugati és a hazai példák elemzése után – részben visszatérek az indító fejezetben is felvetett elméleti kérdésekhez, és megpróbálom felvázolni egy *dinamikus politi-*

kusi változáselmélet körvonalait. Végül röviden összefoglalom az elemzés legfontosabb tanulságait.

ÉRTELMEZÉSI KIINDULÓPONTOK ÉS KERETEK

A napi politikai megfigyeléseink és tapasztalataink alapján sokszor úgy tűnik, hogy szinte semmi másan nem múlnak a politikai folyamatok, csak a politikus (rendszerint az adott ország elsőszámú politikai vezetőjének és az ellenzék vezetőjének) politikai *személyiségén*. A bevezetőben említett egyre gyorsuló ritmusú változások szinte kényszerítő erővel állítják a politika centrumába az első számú vezetőket, és ezzel párhuzamosan leértékelik a politika többi szereplőjét. Benyomásunk tehát – természetesen egy bizonyos aspektusból – akár igaznak is tekinthető; komoly érvek sorakoztathatók fel amellet, hogy a politika napjainkban egyre inkább *első emberek* (lásd például Csizmadia, 2004a: 47–52) versenyének tekinthető.

Az első ilyen érv, hogy a világ számos pontján (így Magyarországon is) látványos módon növekszik az elnökök és a miniszterelnökök hatalma. Ez persze nem feltétlen az időközbeni alkotmányos és törvényi változásokból fakad (a legtöbb esetben az alkotmányos rendszerben nem következnek be látványos változások), hanem inkább a politikai cselekvők *szándékaiból és akaratából*. Az újabb irodalom – egyébként helyesen – egyre nagyobb jelentőséget tulajdonít a *cselekvésnek* (Enyedi, 2004: 14). Ezt a folyamatot mások a testületi kormányzás visszaszorulásaként írják le az *egyszemélyi* kormányzás rovására (Sárközy, 2003), ismét mások populista demokráciáról, a miniszterelnöki hatalom „prezidencializálódásáról”, legújabban vezérdemokráciáról beszélnek (Körösényi, 2001, 2002, 2003, 2005). Kiss Balázs szerint pedig nem más mutatja igazán a magyar politikai élet perszonalizáltságát (a fogalomra a harmadik részben térek ki bővebben), mint az, hogy ma már a politikai támadások elsősorban *személyek* ellen irányulnak (Kiss Balázs, 2003: 23). De a nemzetközi irodalom is kitüntetett helyen foglalkozik a személyre fókuszált (szakszóval konzultánsközpontú) politikai kampányok megjelenésével (Shea–Burton, 2001: 11–13)

Másodszor a személyek növekvő hatalmát mutatja a *mediatizált politika* általánossá válása is. A politika mediaticizációja – vélik egyes szakértők – két „hagyományos” politikai értékre van káros hatással. Először is a *tartalmi* politikára (a politikai programok nyilvánosságbeli képviselésére), másodszor a *kollektíven képviselt* politikára (amikor egy adott irányzat politikáját többen jelenítik meg). A mediaticizációs elmélet magja, hogy a demokrácia

tömegdemokráciává vált, a tömegdemokrácia pedig két dolgot nem bír el: a tartalmi és a testületi politizálást. Ilyen értelemben ismét csak „logikusnak” tűnik, ha a politikát az egyszemélyi politikai vezető, illetve egyszemélyi politikai riválisa jeleníti meg. A minden hagyományos politikai értéket leértékelő, elbulvárosító vagy – újabb kifejezéssel – tabloidizáló médiahatalom teóriája tetszetős ugyan, de több éles kritikát is kivált. Többek között Mazzoleni és Schultz megjegyzi, hogy „a média fokozódó behatolása a politikai folyamatba, nem szükségképpen jelent egyet a politikai intézmények (kormányok, pártok, vezetők, mozgalmak) feletti „hatalomátvétellel” (Mazzoleni–Schulz, 2002: 137). S bár a szerzőknek igazuk van, nem tagadhatjuk, hogy a napi tapasztalások szintjén mégis csak keletkezhet olyan benyomásunk, hogy igenis a média formálja a politikát és a mediatizált politika csak egy-egy – különlegesen jól felépített és „bulvárosított” – politikus személyes jelenlétét bírja el.

Végül megemlíthetjük, hogy azért is vagyunk túlságosan a politikusi „első emberekre” fixálódva, mert nem nagyon tehetünk másképpen. A politika mibenlétének radikális megváltozásával ugyanis a politika éppen úgy professzionalizálódott, mint más szakmák. Ezért rendkívüli mértékben csökkentek a „politikafogyasztó” lehetőségei és motivációi arra, hogy a politikai vezető személyiségeken kívül másfajta orientációs pontokat is keressen magának. Közismert, hogy a XX. század legnagyobb részében a politikai orientálódás és identifikálódás bonyolult szövetében meghatározó szerepe volt a pártprogramoknak, az eleven szociális kapcsolatoknak, mindazoknak a személyes hálózatoknak, amelyek a politikához kötődő emberek környezetében jelen voltak. A nyugati társadalmakban meginduló és a kelet-közép-európai társadalmakra is átterjedő osztályszerkezet-szétbomlás azonban ezt a folyamatot megállította és létrehozta az *atomizált módon tájékozódó* állampolgárok igen széles társadalmi tömbjeit. Természetesen nem azt állítom, hogy *csak* ezek a csoportok fixálódnak a személyiségközpontú politikára, az azonban tény, hogy számukra (de a politikáról intellektuális módon tájékozódók számára is) a politika *közvetített* módon válik „fogyaszthatóvá”, ami ugyancsak erősíti azt a benyomásunkat és tapasztalatunkat, hogy a politika csupán a vezető személyiségek versenyére van kielezve.

Magyarországon az elmúlt másfél évtizedben nem igazán születtek olyan elméleti munkák, amelyek a politikusi lét mibenlétéről, politikai vezető és az őt körülvevő politikai környezet kölcsönhatásáról szólnának. A miniszterelnökökről szóló életrajzok (egyébként fontos) műfaja nem pótolhatja ezt a hiányt. Ezért témánk szempontjából röviden összefoglalom a talán le-

gérdekesebb nyugat-európai irodalom néhány vonását, abban a reményben, hogy ezen irodalom fő megállapításai a segítségünkre lesznek mind a konkrét nyugati, mind pedig a hazai példák elemzésében.

A politikusok személyisége természetesen régóta izgatja az elemzőket. Talán azóta, hogy a történelmet „nagy emberek nagy tetteiként” van alkalmunk tanulmányozni. Nem véletlen azonban, hogy az úgynevezett „nagy ember” elmélet csak a XIX. században jelent meg, mégpedig a történelem menetéről és benne a személyiségek szerepéről folytatott vita részeként Taras-Weinmant, 1991: 3–5) Ebben a vitában Thomas Carlyle képviselte azt az álláspontot, hogy a „nagyság” születési adottság és isten által kapott minőség. E születési adottság révén pedig a nagyság birtokosai képessé válnak arra, hogy akár megváltoztassák a történelem menetét. Ráadásul a nagy ember egyúttal morális lény is, aki mindig a „jót” képviseli cselekvései során (Elgie, 1995: 6). Carlyle nézeteivel szemben foglalt állást – többek között – Herbert Spencer, aki – például *A haladás* című munkájában – határozottan tagadta, hogy a történelem menetét a „nagy emberek” befolyásolnák. Elméletét kulturálisnak és társadalmi nevezhetnénk (Elgie, 1995: 6–7), s az egész könyv lényege abban a kijelentésben foglalható össze, hogy „egészen a civilizáció legújabb eredményeiig azt látjuk, hogy a homogénnek a heterogénné való átalakulása maga a haladásnak a lényege” (Spencer, 1919: 13). A heterogenitás „felfedezése” a „homogén” nagy ember elmélete után, kétségkívül új megvilágításba helyezte azt a kérdést, hogy vajon mi alapozza meg, mi mozgatja és mi adja az irányát a nagy politikai, társadalmi és kulturális változásoknak.

A legújabb kutatások azonban szintézisre törekednek, miközben a két nagy, „klasszikus” elméletet egyaránt *redukcionista*-nak tekintik. A kritikák tárgya főképpen az, hogy míg Carlyle (és iskolája) nem fordít kellő figyelmet arra, hogy az „emberi motívumon” kívül milyen más mozgatók vannak, addig a spenceri felfogás számára az emberi momentum sikkad el, és a változások értelmezése feloldódik valamiféle objektivista determinációban, abban a megközelítésben, hogy a társadalomban a dolgoknak szinte természettörténeti alapon, vaslogika alapján kell megtörténniük.¹

A körvonalazódó szintézis lényege, hogy egyaránt tekintettel kell lennünk a politikai vezetőre és annak személyiségére, valamint az őt körülvevő, tőle (részben) függetlenül létező környezetre (Greenstein, 1992; Sheffer, 1993). A két terület között dinamikus kapcsolat áll fenn; eszerint a politikai vezető nagyfokú cselekvési autonómiával rendelkezik, de ez az autonómia korántsem teljes. Ugyanakkor ma már világos (ez tekinthető a „nagy em-

ber” elmélet posztmodern utóéletének), hogy a politikai vezetők egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy nagyon komoly *ambícióik* vannak (Elgie, 1995: 9–10). Ezek az ambíciók nagyon sokfélék lehetnek, de közös bennük, hogy a valamire való politikai vezetők igyekeznek *átformálni* a politikai közeget. A másik fontos tulajdonság, ami közvetlenül ehhez tartozik, az a politikusi *stílus*. Nagyon különbözhetnek egymástól a politikai „leaderek” mind ambícióik mértékét, mélységét, mind pedig stílusukat illetően. A szakirodalom például alapvető ellentétpárként írja le a *harcos* és a *békéltető* politikai stílust (Elgie, 1995: 11). Más szerzők mobilizáló és expresszív stílusú vezetőket különböztetnek meg (Kavanagh, 1990). James David Barber (Barber, 1977) egy korábbi klasszifikációja négyfajta – igaz elnöki – karaktert különböztet meg (az aktív–passzív és a pozitív–negatív dimenziók mentén). E felosztás alapján létezik aktív-pozitív, aktív-negatív, passzív-pozitív és passzív-negatív elnöki karakter.² De említhetnénk olyan megkülönböztethető jegyeket is, hogy az egyik politikai vezető inkább szereti az intézményes megoldásokat, a procedurális eljárásokat, mint a másik; az egyik inkább *policy*-orientált, a másik ellenben nem az. Sőt, különbség tehető politikai vezetők között a tekintetben is, hogy a „magas” avagy a „népszerű” politikát szeretik-e inkább.³

Robert Elgie kiváló kötetében hat nyugat-európai ország (Nagy Britannia, Franciaország, Németország, Egyesült Államok és Japán) politikai vezetőinek és vezetésének körképét adja, majd pedig egy zárófejezetben még egyszer visszatér az alapkérdésekre. Az alapkérdés valójában nem más, mint a *kölcsonhatások* problémája. Elgie – és a nyugati szerzők többsége – nem pusztán megemlíti, hogy kölcsönhatások bonyolult rendszere létezik a politikai vezetők és politikai, társadalmi, gazdasági környezetük között. Az említett tanulmánykötet részletesebben is tárgyalja ezeket a kölcsönhatásokat, ezért ezekre is kitérek.

Az már tudjuk, hogy a politikai vezetőnek megfelelő *ambíciókkal* kell rendelkeznie ahhoz, hogy elvégezze a társadalom általa jónak tartott átalakítását (de persze ne fenyegetse a demokratikus *status quót*), tudjuk továbbá azt is, hogy az ambíciók fűződhetnek erőteljesebben vagy kevésbé a megszokott parlamentáris módszerekhez, kötődhetnek a „magaspolitikához” vagy a „populárisabb” politikához. Arról is van már képünk, hogy a politikai vezetők stílusa, személyisége sem egyforma: lehetnek harciasabb és konszenzuseresőbb politikusok, s lehetséges úgy is különbséget tenni közöttük, hogy mennyire képesek feltüzelni avagy éppen pacifikálni az embereket. De ezek még mindig a politikai vezetők önmagában vett *tulajdonságai*, amely tulajdonságok ugyan autonómnak tetszenek, de mégsem

teljesen azok. A politikus éppenséggel rendelkezhet hatalmas ambíciókkal és mindehhez harcias-átalakító törekvésekkel, ha ezeknek gátat szabnak a „vezetési környezet” (*leader environment*) sajátosságai.

A politikai vezetőknek döntően két környezeti meghatározottsággal kell számolniuk. Az egyiket *intézményes meghatározottságnak* nevezhetjük. Ez egy demokráciában minden szempontból alapvető. A demokrácia valójában elsősorban intézményes rend, amennyiben az intézmények nem megfelelő határfokkal épültek ki, vagy nem megfelelően működnek, a demokrácia sajátos „mutánsai” jöhetnek létre. Nem véletlenül beszélnek az új, részben 1990 után létrejött demokráciák szigorú kritikussai például *defektes* demokráciákról (lásd például Merkel–Croissant, 2000). A kritika lényege itt az, hogy az intézmények nincsenek abban a szilárdsági állapotban, hogy a formális-demokratikus döntéshozatali folyamat zökkenőmentes lehetne, ezért aztán a kelleténél jóval nagyobb szerepet kapnak az intézménypótló *informális* eljárások. Magam ezzel a kritikával csak részben értek egyet (lásd Csizmadia, 2003) és rövidesen vissza is térek a problémára. Elég most annyit megjegyezni, hogy – liberális demokráciákban – Elgie is meghatározóknak tekinti – a vezetési környezet szempontjából – az intézményeket (Elgie, 1995: 13–20, 195–210). Az intézményes környezet persze sok mindent jelent. A politikai vezetőnek (történetesen egy miniszterelnöknek) legalább *három* intézményes szint problémáira koncentrálnia kell. Az első magának a *kormány*nak a szintje. A miniszterelnök ambícióját, stílusát alapvetően befolyásolhatják a kormányzat és a kormányzás kialakult struktúrái. Magyarország esetében például nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a kancellári típusú kormányzás feltételei már 1990-ben létrejöttek; más kérdés, hogy csak fokozatosan „bomlottak” ki. Ráadásul a hazai kutatók között nincs is egyetértés abban, hogy ami kialakult, az inkább a német kancellári vagy az angol miniszterelnöki rendszerhez áll-e közelebb. Körösényi András például ez utóbbit vallja (Körösényi, 2001), és magam is ezt a nézetet osztom inkább. Mindenesetre egy politikai vezető nem tekinthet el attól, hogy milyen az adott kormány szerkezete, milyenek a kormányon belüli hatásköri viszonyok és így tovább. Ha egy miniszterelnök ezt nem méri jól fel, azaz nem eléggé (vagy éppen túlságosan is) ambíciózus, szembekerülhet a kormányzati apparátussal, az államigazgatással vagy akár a bürokrácia „vastörvényével” is.⁴

A második intézményi szint a *központi kormányzat és a kormányzás egyéb szintjeinek viszonya*. Ide tartozik a kormány és a parlament, a kormány és az igazságszolgáltatás viszonya. Voltaképpen a hatalmi ágak együttműködésének hagyomá-

nyos rendszeréről, illetve a politikai vezetőnek az erről vallott vélekedéséről van szó. A miniszterelnöknek (elnöknek) mindenkoron tekintettel kell lennie erre a kialakult struktúrára, a viszonyok bonyolult, bár olykor azért változó rendszerére. Korántsem mindegy azonban, hogy a miniszterelnök (és a mögötte álló többség) mikor és milyen formában kezdeményezi netán ennek a viszonyrendszernek az átalakítását. A hatalmi ágak békés és alkotmányosan rendezett egymás mellett élése még a demokratikus rendszerek kialakulása előtti liberális korszakban jött létre, de egy demokratikus kormányzat számára is természetes érték. Tudnánk példákat mondani a nemzetközi politikából, de a hazaiból is, amikor a hatalmi ágak rendszerébe való kormányzati beavatkozási kísérletek hatalmas felzúdulásokat váltottak ki.⁵

Végül a harmadik intézményes szint, amelynek meghatározó jelentősége van, a *pártok* szintje. Az országos politikai vezető szempontjából korántsem mindegy, hogy milyen viszonyban van a többségi párttal. Erre vonatkozóan eltérnek a rendelkezésünkre álló példák. A domináns nyugati modell az, amikor a miniszterelnök a többségi párt elnöke is. De léteznek ettől eltérő variánsok is. Magyarországon – kevés kivételtől eltekintve – a miniszterelnökök *nem* voltak pártjaik elnökei. Ilyen értelemben a „kívülálló” Medgyessy Péter nem rítt ki különösebben a hazai gyakorlatból. Igaz ugyan, hogy a „kívülállást” igen erős ideológiai kampány és a többségi párttól való erőteljes megkülönböztetés jegyében propagálta. De sem Orbán Viktor (aki miniszterelnöki korszakának nagyobbik részében nem volt pártelnök), sem pedig Gyurcsány Ferenc nem a nyugat-európai trendeket követi. További körülmény, hogy amennyiben a miniszterelnök a párt elnöke is egyben, ez erőteljesebb függést jelenthet számára a párt belső szervezeti struktúrájától. Látni fogjuk majd, hogy mind a nemzetközi, mind pedig a magyar példákban erőteljesekek a törekvések, hogy a miniszterelnöki hatalom birtokosai növeljék az őket támogató párttal szembeni autonómiájukat (persze Nyugaton és Magyarországon mások-mások az okok).

De nem pusztán a létező intézményes rendszerek korlátozzák a politikai vezető autonómiáját, hanem a *társadalmi szükségletek* is (Elgie, 1995: 20–23, 194–195). A politikai vezetőnek először is számolnia kell a *történelmi örökséggel*. Nyilvánvaló, hogy egy erős demokratikus hagyományokkal bíró országban más az örökség, mint ott, ahol sokszor volt diktatúra vagy az adott ország viszonylag rövid időn belül több rendszerváltáson esett át. A demokratikus normák szilárdsága és folyamatossága azért is fontos, mert a politikai vezető a maga által ambicionált politikai *reformokat* ezen örökség fényében is állandóan értékeli és

újraértékeli. Ha bizonytalan a történelmi örökség, ha a politikai vezető fél a reformok nyomán létrejövő társadalmi instabilitástól, tartózkodni fog tőlük. Ellenben azokban az országokban, ahol a politikai instabilitás mellett (mint például Olaszországban) a gazdaság stabil állapotban van, ennek az örökségnek a fényében bátrabban folyamodhatnak reformokhoz, mert az nem idézi fel a gazdasági destabilizálódás rémét.

A politikai vezetés környezetét nagyon komolyan befolyásolhatják az állampolgárok *politikai részvételének* módjai és normái is. Itt két dolgot említhetünk elsősorban. Az egyik az, hogy vajon mennyire erős az állampolgárok *politikához és pártokhoz* való kötöttsége. Közismert, hogy Nyugat-Európa országaiban ezek a kapcsolatok jó részben a XX. század legelején, a tömegpártok létrejöttével alakultak ki. A tömegpártok – mint azt Lipset és Rokkan klasszikus munkáikban leírták – társadalmi törésvonalakra épültek, és nagyon világosan meghatározták az emberek politikai részvételének formáit (Lipset–Rokkan, 1967). Mára ezek a hagyományos összetartozási formák széttöredeztek, a pártok és a választók kapcsolata jóval áttételesebb lett. Enyedi Zsolt találóan vezette be a *mozaik-törésvonal párt* fogalmát, utalván arra, hogy ha a törésvonalak léteznek is napjainkban, jelentőségük és jellegük alapvetően átalakult, bizonytalanabbá vált (Enyedi, 2004: 7). A politikai vezetőnek (különösen, ha érdemileg akarja befolyásolni a környezetéhez való viszonyát) az ilyen jelenségekre reagálnia kell, és – mint majd látni fogjuk – a nyugati és a magyar új típusú miniszterelnökök mást sem tesznek, mint újra kívánják formálni az emberekhez, a választókhoz való viszonyukat.

Ugyancsak a társadalmi dimenzióhoz tartozik, hogy a pártpolitikai dimenzió kívül az állampolgárok milyen *más szervezeti formákon* keresztül tudják kifejezni akarataikat. Az érdekcsoportokkal és a különféle *network*ökkel való együttműködés szintén nagyon lényeges politikai vezetői, vezetési feladat (lásd erről: Smith, 1993). Az érdekcsoportok ugyanis ma már a legfelsőbb döntéshozatali folyamatok aktív részesei. Természetesen nem mindegyik demokráciában. Az erőteljes elnöki rendszerekben kevésbé vagy inkább informálisan. Más országokban szerepük formalizálódhat, de nagyon nagy ellenállások működhetnek az érdekszervezeti hatalom formális intézményesítésével szemben. De az érdekcsoportok szerepének eltúlzása vagy éppen alulértékelése hiba lehet és a politikai vezető tekintélyvesztését eredményezheti.⁶

Végezetül meg kell említenünk az úgynevezett *népszerű társadalmi igényeket*. Ilyenek természetesen mindig léteznek. „A politikai vezető egyik legfontosabb feladata – írja Elgie –, hogy

rövid időn belül legyenek válaszai azokra a társadalmi kérdésekre, amelyek felbukkanhatnak” (Elgie, 1995: 23). Tehát a jó politikai vezetőnek – s itt térhetünk vissza vezetés és környezete kölcsönhatásához – képesnek kell lennie előre látni a legégetőbb társadalmi problémákat, és nem csak akkor kísérteni meg a megoldásukat, amikor azok megfogalmazódást nyernek. Ezeket a népszerű igényeket természetesen nem célszerű egy „magaspolitikai” nézőpontból kezelni és eleve leértékelni. Sokkal inkább tekinthetjük őket a „vezetési környezet” egy speciális elemének, amely állandó innovációra, megújulásra kell, hogy készítse a politikai vezetőt. Ráadásul a társadalom felől érkező állandó igénybejelentések valójában magának a döntéshozatali mechanizmusnak is integráns részei, hiszen ezek nélkül a miniszterelnökök csak a professzionális értelemben vett politika szakkérdéseivel foglalkoznának.

Mindezek után elmondhatjuk tehát, hogy napjaink kutatói jól érzékelik: a politikai vezető és a politikai környezet egyformán fontosak, közöttük pedig dinamikus, nem pedig statikus, s különösen nem egyoldalú kapcsolat létezik. Ezt a felismerést azonban még mindig kevésnek tartom. Ugyanis nem pusztán az érdekes számunkra, hogy a két „oldalnak” (politikai vezetőnek és környezetének állandó oda-vissza hatása van egymásra), hanem az is, hogy mind a politikai vezetésnek (és vezetőnek), mind pedig a környezetnek léteznek a formálisan viszonylag könnyen megragadhatón túl *informális* elemei is. Állításunk tehát az, hogy a politikai vezetőt nem pusztán saját ambíciói, cselekvési hajlandósága és környezete befolyásolja együttesen, hanem ezen túl számos – persze a hagyományos kutatási eszközökkel nehezen megragadható – egyéb tényező is. A politikai vezető ugyanis egy *kettős térben* mozog. Az egyik tér számára azokat a formális és szabályozott struktúrákat jelenti, amelyek őt „megteremtették”. Párthierarchiáról, kormányzati előiskoláról, illetve a fentebb említett társadalmi környezeti hatásokról beszélhetünk itt. De vajon a miniszterelnöki székbe kerülő legújabb típusú politikusok pusztán ezekre az erőforrásokra támaszkodnak-e? Vajon a bevezetőben említett felgyorsult folyamatok megismétlik-e a korábbi trendeket, amikor a politikus és környezete csak ebben a viszonylag könnyen áttekinthető térben mozgott? Véleményem szerint nem. Létrejött ugyanis egy másik tér is, amely egyre erőteljesebben felülírja a politikai vezető és a tágabb környezet kölcsönhatásainak sablonjait. Ez a „második” tér egyre több informális szereplőt és struktúrát foglal magában. Nem véletlen, hogy az utóbbi években megkezdődött a szociológiából kölcsönzött hálózatelméleti megközelítés alkalmazása a politikára is (Appleton, 1994; Csizmadia, 2001c). Magyarországon egyelőre

a politika hálózatelméleti kutatása nagyon kezdeti fázisában van, de annyit talán hipotetikusán megfogalmazhatunk, hogy a 90-es évek új típusú magyar politikusainak értelmezését e nélkül az elméleti keret nélkül nem végezhetjük el. De mielőtt a magyar példa tanulmányozásába kezdenénk, ismerkedjünk meg néhány nyugat-európai ország példájával. Ezek a példák döntően az 1980-as és 1990-es évekből valók. Már ezekben a példákban is igyekszem majd rámutatni arra, hogy nem pusztán csak a politikai vezető – politikai környezet egymásra hatásának megnyilvánulásairól és dinamikájáról van szó, hanem ennél még izgalmasabb a folyamat: formális és informális szálak gabalyodnak egybe és színezik át az általam egyébként nagyra értékelt és relevánsnak tartott irodalom által mondottakat. A következő részben tehát arra leszek kíváncsi, hogy milyen körülmények, tényezők vezettek Nyugat-Európa néhány országában oda, hogy új típusú politikusok jelentek meg a színen.

ÚJ TÍPUSÚ POLITIKUSOK NÉHÁNY NYUGATI PÉLDÁBAN

A nyugat-európai folyamatok néhány ország példáján történő konkrét tanulmányozásához az eddigi elméleti műveken kívül még egy alapművet kell segítségül hívnunk. Ez pedig a politikatudomány azon szerzőitől származik, akik különösen sokat tettek azért, hogy a politikai folyamatokat változásukban, dinamikájukban vizsgálják. Korábbi munkáim felmentenek az alól, hogy magának a változásirodalomnak átfogó bemutatásába kezdjek (Csizmadia, 2001a, Csizmadia, 2005a, 2005b), most csak a Kat–Mair (Katz–Mair, 2001) szerzőpáros korszakos művének – témánk szempontjából – legfontosabb vonásaira térek ki.

A szerzők elméletüket a pártok szervezeti fejlődésére és adaptációjára dolgozták ki és nem értenek egyet azokkal a megközelítésekkel, amelyek szerint létezik valamilyen pártfejlődési végpont. „A nyugati demokráciákban – írják – a pártfejlődés dialektikus folyamatot tükröz, amelyben minden új párttípus további fejlődést ösztönző reakciót vált ki, ami azután elvezet egy újabb párttípushoz, a reagálások másik csoportjához és így tovább” (Katz–Mair, 2001: 132). Katz és Mair azonban nem csupán azzal tettek nagy szolgálatot a politikatudománynak, hogy rámutattak ennek a szüntelenül változó-alakuló pártarénának a speciális belső természetére, hanem ezen túlmenően azzal is, hogy a pártok szervezeti fejlődését és e fejlődés korszakait összefüggésbe hozták a *demokrácia* különféle korszakaival. Ha tetszik, Katz és Mair megteszik azt, amit az előző fejezet-

ben bemutatott szerzők: kimondottan a pártokra fókuszálva megmutatják nekünk, hogy milyen *kölcsönhatások* vannak a pártok (mint szubjektumok) és az őket körülvevő demokratikus környezet (mint „objektum”) között. Vizsgálatuk során arra a belátásra jutnak, hogy rendkívül szoros összefüggés van közöttük; a demokrácia jellege, természete természetes módon hat a pártok viselkedésére (azaz a pártok bizonyos értelemben „foglyai” koruknak), de a pártok állandó aktív cselekvési igénye is formálja a demokráciát és nem hagyja meg azt állandó, változatlan állapotában. A Katz–Mair-elmélet azonban egy ponton (s szempontunkból éppen a kulcsponton) kiegészítendő. A szerzők ugyanis nem szentelnek komolyabb figyelmet a politikai vezetőknek vagy a politikusi személyiségnek. Márpedig ha van abban a teóriában valami, hogy demokráciamodellek és pártszervezeti modellek szervesen összetartoznak, akkor ezt tovább kell fejlesztenünk, és meg kell vizsgálnunk, hogy az egyes demokrácia- és pártszervezeti modellek nem jelentenek-e sajátos politikusi vezetői szerepmódosulásokat. Hipotézisem az, hogy éppen erről van szó: *demokrácia-, pártszervezeti és politikai vezetői (környezeti) modellek szorosan összetartoznak*. A magyar példa kapcsán (már előre jelezzük) éppen ezen összefüggések figyelembevételével nem lesz elég a politikus személyiségek önmagában vett, illetve a hagyományos demokráciamodellhez szabott vizsgálata. Körösényi – érzésem szerint – ugyan túl korán és némileg egyoldalúan jut el odáig, hogy kijelentse: az 1990-es évek végére Magyarország a *populista demokrácia*⁷ korába lépett (Körösényi, 2001: 35), abban azonban igaza van, hogy a magyar politika átalakuló természetét igyekszik a demokrácia természetében bekövetkező változással paralel magyarázni. Viszont ő sem tér ki igazán arra a kölcsönhatásra, amely a politikai vezetői attitűd és a politika egyéb ágensei között fennáll.

A továbbiakban néhány nyugat-európai ország példáján tanulmányozzuk: hogyan hat a politikai környezet a politikusra és viszont, illetve, hogyan és milyen módon vannak jelen ebben a kölcsönhatásban formális és informális elemek? A vizsgált példák első ránézésre megerősíteni látszanak az úgynevezett „nagy ember” (fentebb már bemutatott) elméletét.⁸ Hiszen valamennyi példánkban jelentős politikusi személyiségek jelentős politikai teljesítményével találkozunk. Mégsem lenne azonban célszerű, ha azt mondanánk, hogy Angliában Tony Blair, az Egyesült Államokban Bill Clinton, Spanyolországban Felipe Gonzalez, Franciaországban Francois Mitterand azért váltak meghatározó politikusokká, mert eleve „nagy emberek” voltak. Erről szó nincs. Az említett államférfiakból azért váltak ismert,

meghatározó és korszakos politikusok, mert a történelem egy olyan helyzetben állította őket előtérbe, amikor országukban valamilyen átfogó kihívás megoldására megérlelődtek a feltételek. Ezzel azt is állítjuk, hogy a jelentős politikai személyiségeket egy valami alapvetően megkülönbözteti a jelentéktelenektől. A „jelentéktelen” politikus is szembetalálják magukat kihívásokkal, de a kihívások megoldásának nem mindig áll rendelkezésre egy komplex feltételrendszere. Előfordulhat, hogy egy politikai vezető a három legfontosabb kihívásból egyet tud kezelni, kettőt azonban nem, s éppen ez a kettő lenne a meghatározó abban, hogy „új” típusú politikussá váljon. A kérdés tehát az, hogy van-e valami „algoritmusa” a jelentős politikai személyiséggé válásnak, s ha igen, milyen módon tudjuk leírni azt.

Hipotézisünk szerint az alább vizsgált nyugat-európai példákban – amelyek részleteikben igen csak eltérnek egymástól – legalább egy közös elem van, s ez jelentheti a kiindulópontot a folyamat elemzéséhez: valamennyi esetben találkozhatunk egy nagy horderejű átalakulással. Példáink természetesen miniszterelnökhöz és rajtuk keresztül a pártversenyhez kapcsolódnak. Azt állítom, hogy az új típusú vezetők nyugat-európai megjelenését a jóléti állam vívmányainak traumatikus kimerülése idézte elő. A jóléti állam periódusa (bár fenntartotta a pártversenyt) igen sajátosan korlátozta is azt. A korlátozásnak alább három esetét vizsgálom: a sokciklusúságot; a rendszerösszeomlást és a párton belüli erőátrendeződést.

Természetesen ezek nagyon különböző jellegű és mélységű kérdések. Mégis együttesen kell tárgyalnunk őket, mert az adott nyugat-európai országok múltjától, berendezkedésétől, a demokrácia erősségétől és a pártverseny mintázatától függően ezek a tényezők alapvetően átformálták az adott országok politikai- és pártrendszerét, valamint a politikusi személyiségjegyekhez és tulajdonságokhoz fűzött elvárásokat.

HOSSZÚ VÁLTÓGAZDÁLKODÁSI CIKLUSOK MINT A RADIKÁLIS VÁLTOZÁSOK ELŐFELTÉTELEI: NAGY- BRITANNIA, EGYESÜLT ÁLLAMOK

Kezdjük talán a legérdekesebb kérdéssel, ez pedig a *sokciklusúság*. Empirikus tapasztalatok igazolják, hogy az 1945 utáni európai demokráciák jelentős részében úgynevezett *hosszú váltógazdálkodási ciklusok* jöttek létre (lásd erről bővebben Csizmadia, 2005a). A hosszú ciklus minimálisan kettő, de inkább három vagy négy kormányváltás nélküli periódust és a kormányzó párt egymást követő választási sikerét jelenti. Ilyen

értelemben részletesebben Nagy-Britannia és az Egyesült Államok példájára térek ki, noha a jóléti állam klasszikus hazája Németország, ahol szintén a hosszú váltógazdálkodási trendek érvényesültek. Nagy-Britanniára vonatkoztatva szintén elterjedt a „jóléti konszenzus” kifejezés használata (Stone, 1994; Stone, 1996; Midgley, 1998). A kifejezés kettős értelmű; egyfelől egy gazdasági elosztási módot, másfelől azonban egy társadalmi-értelmiségi viselkedési módot is jelöl. A jóléti konszenzushoz ugyanakkor olyasféle politikai szerepfelfogás is tapad, amely ezt a konszenzust, azaz végső soron a *status quó*t nem kérdőjelezi meg. A hosszú távú váltógazdálkodási ciklus mindennek a politikai kerete. Az új típusú politikusok első hullámának fő képviselője, Margaret Thatcher volt az, aki mindkét értelemben „megtámadta” ezt a jóléti konszenzust: a piacellenes elveken nyugvó államgazdaságot és az értelmiség *status quó*t védő mentalitását. Thatcher fellépésének köszönhetően a tory párt Nagy-Britanniában 1979 és 1997 között négy parlamenti cikluson keresztül kormányozta az országot. Nincs mód most belemenni a Thatcher-korszak elemzésébe (lásd például a tory hatalomátvételhez és annak hátteréhez: Csizmadia, 1998; Jenkins, 1995). Szempontunkból ez most annyiban fontos, hogy a négy cikluson keresztül tartó konzervatív uralom során (tehát egy hosszú ellenzéki periódus alatt) halmozódtak fel mindazok a feltételek és erőforrások, amelyek 1997-ben győzelemre segítették a Munkáspártot, illetve miniszterelnök-jelöltjét, Tony Blairt.

A hosszú ellenzéki periódusa alatt az angol baloldal természetesen kezdettől fogva a hatalomba való visszatérésre törekedett. Azonban erre csak hosszú idő elteltével nyílt lehetősége. Feltehetjük a kérdést, miért. Miért nem sikerült a Blair előtti baloldali vezetőknek az, ami a későbbiekben Tony Blairnak sikerült? Először is a Thatcher-féle új politika és új politikusi személyiség – mert korszerű volt – jó időre blokkolta a baloldal stratégiáját (ami hagyományosnak volt tekinthető). Margaret Thatcher szinte minden területen a korszakban legújabbnak és – legeredetibbnek számító változtatások sorozatát hajtotta végre. Először is – személyisége erejénél fogva – modernizálta pártját, s alkalmassá tette azt személye lojális követésére. Másodsor – ezzel szoros összefüggésben – szétválasztotta a párt formális és informális struktúráit, és a korábbiaknál sokkal erősebben épített a párt körül általa létrehozott, jó részben informális befolyással rendelkező agytrösztökre (Csizmadia, 1998; Cockett, 1994.) A pártpolitikában megjelenő agytrösztök teljesen új képződmények voltak és feladatuk éppen az volt, hogy újra tematizálják a közbeszédet. A baloldal hiába érezte úgy, hogy az értelmiségi arénában meghatározó szerepe van, a párt-

politikai szféra újfajta megszervezésével a konzervatívok hosszú távra versenyelőnybe kerültek. Előállt egy olyan helyzet, hogy a több ciklusú ellenzékiesség kezdte megbénítani a Munkáspártot és a bénultság nem tette lehetővé, hogy újfajta vezetőt találjanak maguknak. Nem valósulhatott tehát meg az az első fejezetben már elemzett kölcsönhatás, amely politikai vezető és a politikai vezető környezete között létesül. Ellenzékben a baloldalnak jó ideig nem volt elegendő erőforrása, de főképpen dinamikája ahhoz, hogy új típusú mondanivalóval jelenjen meg. Ugyanakkor – éppen a Katz–Mair-tézisnek „megfelelően” – mégsem következett be a demokrácia, a pártrendszer és a politikai személyiségek szerepének „befagyása”. Ellenkezőleg. A hosszú váltógazdálkodási ciklus ellenszerét a 90-es évek közepére találta meg a Munkáspárt. Ennek azonban a hagyományos baloldaliság feladása volt az ára. A Beck (2003), Giddens (1998) vagy Merkel (2001) munkáiban alakot öltő harmadikutas baloldaliság egészen új politikai programot, politika-felfogást és politikai vezetői szerepet kínált fel Nagy-Britannia lakosságának (lásd Szigetvári, 2001; Birkás, 2001; Csizmadia, 2004a). A kihívás olyan nagy volt (négy ciklus után visszakerülni a hatalomba), hogy ezt a feladatot nem lehetett volna egy még oly megreformált (de hagyományos) stratégiával és személyi kínálattal végrehajtani. Tony Blair figurája ezért első ránézésre teljesen elütött a Munkáspárt személyi garnitúrájának többségétől, de valójában mégis talán az utolsó lehetőséget jelentette a visszatérésre.

Ha alaposabban megnézzük: a változás, amit a Munkáspártban végrehajtott, legalább olyan horderejű volt, mint a toryk belső átalakulása a 70-es évek végén (lásd erről Morris, 2003: 201–217). A *neokonzervatív* ideológia gyökeresen tért el az Angliában „paternalistának” hívott, államelvű konzervativizmustól. A piacelv visszahozatala szintén az államielosztás-központú politikát váltotta fel. A Thatcher által létrehozott agytrösztök a tory párt erőcsoportjait semlegesítették. Az új jobboldali ideológia pedig a jóléti konszenzust (amelynek a konzervatívok is részesei voltak) támadta meg. Mindehhez társult még Thatcher teljesen új, autonóm személyisége, amely a Vaslady becenévben is kifejezést nyert. Blair reformjainak értelmezésekor nem árt emlékeztetnünk arra, hogy a „harmadik út” és a neokonzervativizmus között a *radikalizmus fokában* van erős hasonlóság. Természetesen tudjuk, hogy a harmadikutas ideológia számos elemet átvett elődje politikájából, s ezt bizonyos szerzők akként értelmezik, hogy a harmadik út nem is önálló ideológia, hanem a „baloldal *intellektuális kapitulációja* a(z) új jobboldal előtt” (Mándi, 2000: 67) Ezt a nézetet erős túlzásnak tartom; a harmadikutas kísérlet egy ugyanolyan átfogó alkalmazkodási és

változási stratégia, amilyen a neokonzervatív válasz volt két évtizeddel korábban (Csizmadia, 2004a: 61–68)

Egy elemében azonban – s ez nem az ideológia – határozotlan túl is ment azon: ez pedig a politikai vezető személye. Tony Blair politikusi felépítése, az általa megjelenített politikai imázs ugyanis már a neokonzervatív fordulat ciklusai alatt informálisan bekövetkező átalakulásra épített. Ha az angol baloldal nem is volt képes arra, hogy 1979 és 1997 között választásokat nyerjen, arra azonban már igen, hogy a hosszú ellenzéki időszakában pontosan kikísérletezze, milyen politikusi figurával van esélye arra, hogy visszakerüljön a hatalomba. Ezért alakult ki a *középosztályra* koncentráló politikai irányvonal (amely a baloldal régi gyengeségére való felelet volt) és Blairnek a tömegdemokrácia igényeihez elődeinél sokkal jobban illeszkedő populáris figurája.

Blair győzelmében tehát végső soron számos tényező együttes, kombinált hatását mutathatjuk ki. Az első, hogy kimerült a sokciklusú konzervatív kormányzás. A változatlanság egy idő után a legjobb kormányokat és vezetőiket is kikezdi (Thatcher, ne felejtjük el, már 1992-től nem volt miniszterelnök). A második: a társadalmi igények újrendeződése. A 70-es, 80-as években, a jóléti konszenzus felbomlása után a tory közjó- és szabadság-felfogás erős dominanciára tett szert, és ezt a konzervatív *think tank* szervezetek és értelmiségi háttéremberek erőteljesen segítették is. Az 1990-es években (teljesen új nemzetközi keretek között), s nem utolsósorban egy megfáradt személyi garnitúrájú konzervatív *establishmenttel* szemben növekedtek a baloldal társadalmi elfogadottságának feltételei. A harmadik: a baloldalon belüli lassú erőátrendeződés. Blairnek nem pusztán a torykkal, hanem saját pártjával szemben is csatát kellett nyernie. Többek között ate tekintetben, hogy miközben *növeli* a párt taglétszámát, *csökkenti* a szakszervezeti befolyás mértékét. Az Angliában hagyományosan nagy szervezettségű Munkáspártnak 1994-ben 280 ezer, míg a győztes választások évében már 420 ezer tagja volt, miközben a korábbi 75 százalékos arány után 1996-ra sikerült levinni a szakszervezeti támogatás arányát a költségvetés 50 százalékára (Szigetvári, 2001: 34). Végül a negyedik: Blair teljesen új és dinamikus személyiséget mutatott, el tudta hitetni, hogy szándékait keresztül tudja vinni. Ilyen értelemben a baloldali szimpatizánsok körében szinte másodlagossá vált, hogy a felkínált „harmadik út” ideológiája az egész XIX–XX. századi baloldaliságtól való éles elfordulást jelenti. Blair volt az első politikus, aki úgy tudta személyiségével meghódítani híveit, hogy azok „megbocsátották” neki, hogy az évszázadok alatt megszo-

Ugyanilyen vagy nagyon hasonló az Egyesült Államok és azon belül Bill Clinton példája, ami valójában a mintája mindannak, ami Tony Blair esetében inkább csak megismétlődött. Az 1980-as évtized, illetve a 90-es évtized első évei szintén a republikánus kormányzás jegyében telnek el. A Reagan, majd pedig az idősebb Bush vezetésével egymást követő amerikai kormányok igen masszívan átalakították a politikai agendát és majdnem másfél évtizednyi időre ellenzékbe kényszerítették a demokratákat (a neokonzervativizmus amerikai győzelmének marketingvonatkozásairól lásd: Newmann, 2001). Az 1992. évi volt az első igazából „elektronikus választás” az Egyesült Államok történetében. Ez nem azt jelenti, hogy az állampolgárok otthonukból szavazhattak volna (ez a korszak még csak a messzi jövő perspektívájának látszik), hanem azt, hogy minden korábbinál komolyabb szerephez jutott a választási kampányban a marketing, illetve a *nem hagyományos* média (Newmann, 2001: 26). Az olvasót emlékeztetném a mediatizált politika szerepéről korábban írottakra. Mazzolini és Schultz dolgozata kapcsán arra a következtetésre jutottunk, hogy bár a média igen tekintélyes szerepet játszik a politikában, de azért a hagyományos demokratikus intézmények kellő védettséggel rendelkeznek a médiával szemben. Az 1992. évi amerikai választás példát nyújt arra, hogy az elnökjelöltek (főképpen Clinton) a hagyományos médiával szemben – a média egyéb új hordozóihoz fordultak. Először is ez a kampány volt az, amely minden korábbinál komolyabb háttérstábokat és kutatási irányokat alkalmazott. A ma már teljesen ismert piacszegmentálás stratégiáját ugyan először Jimmy Carter 1976-os kampányában alkalmazták (Newmann, 2001: 46), s a közvélemény-kutatás mellett/helyett 1984-ben Reagan kampányában alkalmazták először a marketingkutatást (Uo.: 48), de nem lehet azt mondani, hogy ezek a részelemek együttes és átfogó, az egész korábbi médiahasználatot és kampánystratégiát meghaladó rendszerré álljanak össze. Márpedig 1992-ben ez volt a helyzet.

Az ok pedig nagyon hasonló, mint amit Anglia példáján már láttunk. Angliában négy, az Egyesült Államokban pedig három ciklus után kellett visszavezetni az ellenzéki erőket a kormányzásba. Láttuk, hogy a kormányzásban meg lehet fáradni és a közvélemény egy bizonyos idő eltelte után nyitott a frissítésre. De a frissítés soha nem automatikus. A 80-as évek amerikai demokrata elnökjelöltjei nem voltak képesek megfordítani és a maguk javára átbillenteni a választók többségének szimpátiáját. Nagyon tanulságos, hogy miközben 1988-ban az idősebb Bush a negatív kampány igen erőteljes eszközeit is felhasználta Dukakis demokrata elnökjelölttel szemben, miközben Dukakis tartózko-

dott a negatív kampányelemek alkalmazásától (Newmann, 2001: 49). A demokratáknak nyolc év ellenzékiesség után sem volt tehát hathatós ellenszerük a republikánusok leváltására. 1992-ben mégis győzni tudtak. Hogyan következhetett ez be?

A válasz a sokciklusúság meghaladásának követelményeiből vezethető le. A demokraták három választást veszítettek el és ebből – a 80-as évek végére – két következtetést vontak le. Egyrészt azt, hogy változtatniuk kell az ideológiai arculatukon, másrészt pedig azt, hogy a 80-as években csatasorba álló jelöltjeik nem megfelelőek. A 80-as évtized a Szovjetunió visszaszorítása és a jaltai világrend leépítése jegyében telt el és ebben a folyamatban elévülhetetlen érdemeket szereztek a republikánus elnökök, akiknek érdemeit nem lehetett tagadni a bipoláris világrend felszámolásában. Ilyen értelemben nem véletlen, hogy a demokraták választási győzelme a szovjet birodalom bomlása után következett be. De ahhoz, hogy ez bekövetkezzék, önmagában ez a körülmény nem lett volna elegendő. A Demokrata Pártnak újfajta szellemi *network*rendszerrel kellett kiépítenie, újfajta programot kellett kidolgoznia és mindehhez megfelelő személyi kínálatot kellett felépítenie. A fő elem azonban nem a „szokványos” elhatárolódás a korábbi módszerektől. Láttuk már ezt a két angol példában (Thatcher, Blair) is. Egyik eset sem szimpla megreformálás volt, hanem nagyon határozott és radikális szakítás a korábbi működésmóddal. Amellett érveltem fentebb, hogy ebben a vonatkozásban – tehát a radikalizmus mértékében – nincs különbség a neokonzervativizmus és a harmadikutas szociáldemokrácia ideológiai, szervezeti és személyi programja között. Ehhez a vonulathoz sorolhatjuk az amerikai demokraták stratégiáját a 80-as évek közepétől, második felétől. Szervezeti értelemben ez egy központi szellemi háttérszervezet (Democratic Leadership Council) megteremtésében csúcsozott ki,⁸ amely néhány évvel később létrehozta a maga Progressive Policy Institute nevű *think tank* szervezetét, valamint a *New Democrats* című folyóiratot (Mándi, 2000: 40). Ideológiai értelemben ezek a háttérszervezetek és újságok találták ki az „új demokraták” középosztályi liberalizmusának radikálisan újító programját. Ez a program – Blair harmadikutaságának előzményeként – a társadalmi liberalizmus és a gazdasági konzervativizmus ötvözésére tett kísérletet, és Clinton nem kis mértékben ennek a „hagyományos” demokratáktól szokatlan üzenetnek köszönhetette választási győzelmét 1992-ben (Newmann, 2001: 53). De ezen túlmenően radikálisan új volt a személyi kínálat is. A Democratic Leadership Council egyik középponti feladata ugyanis az volt, hogy kormányképes személyiséget találjon és azt a legmodernebb felkészítési módszerek

segítségével „eladható” állapotba is hozza. Clintont a Council igazgatója, Al From fedezte fel 1989-ben, tehát három évvel az 1992-es választások előtt. Ahogyan Thatcher is több évet készült a kormányzásra 1979 előtt, s ahogyan Blair számára még hosszabb felkészülési idő adatott, ugyanúgy Clinton is (1990-től mint az őt elnökjelöltnek felkérő szervezet elnöke) felkészülhetett várható elnökségére (Mándi, 2000: 40). Külön érdekességként megemlítjük még, hogy ez az ideológiák ötvözésére épülő középutas stratégia (amely 1992-ben győzelemre segítette Clintont), 1996-ban még egyértelműbbé vált. A republikánusok ugyanis választási vereségük után jól használták ki a nagypolitikában meglehetősen járatlan új elnök bizonytalankodásait. Ezért a második választási ciklusra már nem volt elég Clinton 1992-es ideológiai pozicionálása. Emiatt a Dick Morris vezette clintoni tanácsadó stáb még radikálisabb lépésre határozta el magát: Clintont a sem nem demokrata, sem nem republikánus, ideológiailag semleges (mondhatni outsider) szerepbe pozícionálta (Newmann, 2001: 107, Morris, 2003: 110–126).

Mi a két történetben a közös? Az, hogy a hosszú időn át késleltetett (mert a változás komplex feltételrendszere nem mindig adott) modernizációt csak nagyon nagy áron, nagyon radikális lépéseken keresztül, szinte a teljes korábbi vertikum feladásával lehetett csak elérni. A változások eléréséhez pusztán a *személyi* tényező nem lett volna elég. Sem Clinton, sem pedig Blair önmagában nem tudta volna megtenni ezt a grandiózus lépést. A több ciklusú kormányzati periódusok jellemzője, hogy ezek megtörését csak *pótlólagos* erőforrások bevonásával lehet elvégezni. Ehhez volt szükség magának a pártszervezetnek a teljes átalakítására, amelynek során az informális háttérszervezetek súlya minimálisan a formális párttestületek rangjára emelkedett. De szükség volt továbbá a legkorszerűbb elektronikus megszólalási formákra (Clinton 1992-ben például először használta ki a kábel-tévék és az internet kínálta lehetőségeket (az internethasználat elméleti lehetőségeiről lásd: Kiss–Boda, 2005), illetve először alkalmazta, hogy nem a médián keresztül, hanem közvetlenül szólt a választókhöz – Newmann, 2001: 26) A politikai vezetők „új generációját” kellett tehát „megteremteni” és ehhez segítséget kellett kérni a 90-es évek elejétől hatalmas fejlődésnek induló marketing és alternatív médiaipartól.

A RENDSZERBOMLÁS KIVÁLTOTTA ÚJ POLITIKUSKÍNÁLAT: OLASZORSZÁG

Silvio Berlusconi olasz miniszterelnök nagyon megosztja a közvéleményt. A mindennapi állampolgári tapasztalat számára valóban nehezen értelmezhető az a fajta karrier, amelyet Berlusconi az elmúlt bő egy évtizedben befutott. Ugyancsak nehezen emészthető ez a karrier a politikai ellenfelek számára, akik – természetes módon – szeretnék ellenzékbe kényszeríteni (ahogy ez egy alkalommal már sikerült nekik) az olasz politikai paletta legellentmondásosabb figuráját. Bármennyire csábító is azonban, hogy Berlusconi kapcsán pusztán a személyiségről, netán kizárólag annak negatív aspektusairól beszéljünk, ezt a megközelítést elutasítjuk, hiszen arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen körülmények és feltételek vezettek Berlusconi politikai megjelenéséhez. (A témához lásd: Szabó Tibor, 2003.)

Ahogy az angol és az amerikai példában a több ciklusú váltogazdálkodást és az ebből fakadó komplex kihívásokat jelöltük meg az új politikai vezetői szerepfelfogás kikristályosodási pontjaként, Olaszország esetében még ennél is átfogóbb problémával állunk szemben. Itt ugyanis nem pusztán vagy elsősorban az a probléma jelentkezett a 90-es évek elején, hogy – a hosszú ciklusokból következően – *valamelyik* oldalnak csak radikális újításokon keresztül sikerült visszakerülnie a hatalomba. Olaszországban az *egész* politikai és pártrendszer került válságba (Pasquino, 1994).

Ilyen értelemben egy kicsit hasonló a helyzet, mint Magyarországon esetében, noha ez az összehasonlítás akár megtévesztő is lehet. De egy szempontból mégsem az. Mind a két országban valami teljesen más kezdődött 1990 után, mint ami a korábbi évtizedekben zajlott. Olaszország esetében közismerten egy *szétaprózott sokpártrendszer* működött, ami az esetek jelentős részében négy-ötpartti kormánykoalíciókban testesült meg (emellett létezett még az ellenzék blokkja). Magyarországon egypártrendszer létezett. Mind a két országban drasztikus változás következett be az 1990-es évek elején. Olaszországban a sokpártrendszer működési mechanizmusai és keretei – rövid átmeneti időszak után – kimerültek. Magyarországon pedig az egypártrendszert váltotta fel a többpártrendszer. Az olasz változások egyik legfontosabb ismérve, hogy az említett sokpártrendszeren belül működő két meghatározó politikai blokk (a katolikus és a kommunista) működésének feltételei erodálódtak, mind a katolikus, mind pedig a kommunista szubkultúra erőteljes leépülése kezdődött meg. Berlusconi felbukkanása és politikusi karrierje

e két körülményhez (a sokpártrendszer széteséséhez, illetve a politikai-kulturális feltételek módosulásához) köthető.

Ugyanakkor külön is meg kell említeni, hogy itt nem pusztán csak a régi társadalmi szerkezet leépüléséből fakadó következményekről van szó. A jobboldalt (és különösen annak radikális szárnyát) nem ritkán állítják be úgy, mint amely abból a társadalmi átalakulásból ered, amely széles társadalmi rétegeket mozdít ki – negatív értelemben – megszokott pozíciójából. Olaszország esetében ez a képlet semmiképp sem igaz. Ha igaz is az a tétel, hogy az 1970-es évek radikális, szélsőséges pártjainak megszerveződése szorosan összefügg az akkori korszak – főképpen Ronald Inglehart által leírt – materialista-posztmaterialista értékváltsával (Inglehart, 1981, 1990) s a folyamat nyomán nagy vesztes emberi populáció megjelenésével (a radikális-populista tematikáról lásd Betz–Immerfall, 1998, ill. Breton-Galeotti–Salmon–Wintrobe, 2002), az azonban már nem helytálló megállapítás, hogy a 80-as és főképpen a 90-es évek új jobboldalának pártjai is pusztán a nyugati demokráciák kiábrándult, vereségtudatú állampolgári népeességéből kerülnének ki. Jörg Seisselberg például máig alapvető tanulmányában figyelmeztet arra, hogy az olasz társadalomban a 80-as években lejátszódó nagyfokú társadalmi, gazdasági, kulturális – és nem utolsósorban – elektronikai-mediatív modernizáció nélkül értelmezhetetlen volna a Berlusconi-jelenség (Seisselberg, 1996: 720). Berlusconi politikai karrierje tehát nem pusztán egy rendszerbomlás, hanem egy újfajta rendszerépülés – igaz rendkívül ellentmondásos – terméke.

Angliában – mint láttuk – a blairi reform igen nagy létszámú pártra vonatkozott. Ott a Munkáspárt tartós ellenzéki sége nem erodálta a párthoz erősen kötődő párttagok identitását, sőt, Blair politikai színre lépése még fokozta is a belépési kedvet. Olaszországban a tömegtagságú pártok erodálódása következett be (hasonlóképpen Magyarországhoz). A hagyományos politikai szisztéma bomlása erősen hatott a pártok szervezeti kereteire, ezért az addigi pártokhoz kötődő tagság jelentős része „eltűnt”. Berlusconi azért tudott az 1994. évi parlamenti választások előtt néhány hónap alatt ütőképes erővé válni, mert a tömegek kivonultak a politikából. Ez a folyamat azonban nem Berlusconi érdeme, ő legfeljebb jól kihasználta a kínáló alkalmat. De volt még valami, ami Berlusconi gyors politikai berobbanását segítette. Ez pedig nem más, mint, hogy Olaszország egyszerre hagyományos és modern ország. Így van ez történelmileg, és még inkább így volt a 90-es évek elején. Ha igaz az a tétel, hogy a hagyományos politikai keretek és identitások a 90-es évek elejére felbomlottak (márpedig Itáliában a hagyományos szerkezetekhez kötődnek

az identitások), akkor itt más nyugat-európai országoknál erőteljesebb szükséglet mutatkozott ezen identítások pótlására. Seisselberg megjegyzi, hogy a 90-es években már „az elektronikus média helyettesíti a tradicionális társadalmi csoportokat mint a társadalom közvetítő hatalmait” (Seisselberg, 1996: 720). S ha széttöredeznek ezek a társadalmi csoportok, akkor a médiát birtokló, azzal politikai karriert befutó politikai személyiség akár politikai autoritássá is válhat.

Berlusconi (illetve újonnan szerveződő mozgalma, a *Forza Italia*) sikerében még valami közrejátszott. Erre már korábban is utaltam, amikor a politikai *kívülállók* szerepéről volt szó. Szinte nem találunk olyan megújuló pártot Európában, amelyet „belülállók” újítottak volna meg. Blair nem a régi párthierarchiából érkezett, mint ahogy Clinton sem. Politikusok voltak ugyan, de nagypolitikai karrierjük előtt akár csak fél évtizeddel korábban bizonyosan nem kerülhettek volna pártjuk élére. Berlusconi ezzel szemben nem politikai közezből érkezett, hanem az *üzleti és a sportvezetői szférából*. Ezen szférák képviselőit a nagyközönség korábban (a tradicionális olasz szisztémában) nem ismerhette. Ám a döntően korrupciós üzleti botrányok miatt szétesett olasz politikában egy „tisztának” és sikeresnek látszó üzletember eséllyel pályázhatott akár a legmagasabb politikai méltóság posztjára is. A „győztes” imázs sugárzása (különösen a Milan sikereinek csúcspontján) meggyőzően hatott a hagyományos politikai osztályból kiábrándult választókra (Seisselberg, 1996: 734). Más kérdés, hogy két évvel később (1996-ban) Berlusconi máris elérte – igaz csak átmeneti – végzete, hiszen a választók két év alatt tökéletesen megszokták, és a politikai osztály részeként azonosították őt. Ez a választói elfordulás azonban azokkal a hagyományokkal és kulturális-attitűdbeli örökségekkel függ össze, amelyekről a korábbiakban már szóltunk (lásd: Elgie, 1995; a politikai kultúra folyamatosságáról lásd Szabó Tibor, 2004.).

Ha tehát Berlusconi nem mint egy önmagában álló politikai vállalkozót tekintjük, hanem mint olyan valakit, aki mégis csak valamilyen választ próbált adni a politikai vezetés nélkül maradt Olaszország problémáira, akkor kísérletét – egy új mozgalom felépítésre – egy teljes körű strukturális adaptációs válasznak tekinthetjük. 2006-ból visszatekintve persze láthatóak ennek a kísérletnek az ellentmondásai, az azonban kétségtelen, hogy Berlusconi a maga médiabirodalmának és komplex választáskutató intézményrendszerének segítségével a legmodernebb választási felkészülés feltételrendszerét teremtette meg, amely még akkor is figyelemre méltó, ha a kísérlet egyéb aspektusaival és a törvényi keretek határán mozgó sajátosságaival együtt vizsgáljuk.

A PÁRTVEZETŐ AUTONÓM CSELEKVÉSE SAJÁT PÁRTJÁVAL SZEMBEN: A SPANYOL PÉLDA

Már eddig is a pártok alkalmazkodóképességéről beszéltem – amelynek alapvető eleme a vezetési alkalmazkodóképesség –, és ezt most egy harmadik példával szeretném illusztrálni. Bár Spanyolország esetében jogosan merülhet fel a kérdés, hogy itt vajon miért nem a hosszú ellenzékiiséget és a sokciklusú kormányzás logikáját veszem alapul, de a válasz erre az, hogy a spanyol történelemben az 1930-as évektől egészen 1975–76-ig egy sajátos féldiktatórikus rendszer működött. A Franco-féle rendszer bukása után ellenben igen gyorsan felmerült, hogy az újonnan alakuló demokratikus rendszerben vajon a pártok miképpen adaptálódnak. A feladat itt az volt, hogy az „örök ellenzéki” szerepből hogyan lehet kormánypárti szerepbe kerülni. A Spanyol Szocialista Munkáspártnak ez lényegében hat év munkájával sikerült, és a kérdés az, hogy ez hogyan történhetett.

Először is azt válaszolhatjuk, hogy – rövid átmeneti időszak után – a spanyol választók megbüntették a francóista „utódpártot”, valamint a régi rendszerhez köthető egyéb jobboldali pártokat. A baloldalnak azonban korántsem automatikusan hullott az ölébe a győzelem. Ebben az időszakban ugyanis a spanyol baloldal vezető pártja egyáltalán nem volt adaptív, megújulásra képes párt. Felipe Gonzalez 1974-ben lett a párt elnöke, és öt év alatt hajtotta végre a párt ideologikus marxista baloldali pártból *pragmatikus* párttá való átalakítását (Wilson, 1994: 277). Tévednénk azonban ha pusztán csak egy „szokványos” ideológiai piruettet látnánk e mögött a változás mögött. A mélyebb magyarázat éppen ott rejlik, amit például az angol baloldal – történelmi meghatározottságai miatt – ebben az időszakban még nem tudott megtenni. Nevezetesen abban, hogy a spanyol baloldal képes volt *pozitívan, alkalmazkodóképesen* reagálni a már említett (és a neokonzervatív érában kicsúcsosodó) értékváltásra. A hagyományos értékrendek bomlása ugyanis a leginkább a régi típusú baloldalt érintette negatívan. Az osztályszerkezet felbomlásából származó következmények minden baloldali pártot alapjaiban rendítettek meg, kivéve azokat, amelyek már korábban is jobban kötődtek a középosztályhoz (mint például a svéd szociáldemokraták), illetve azokat, amelyek belátták, hogy nem a posztmaterális értékekkel szemben, hanem azok integrálásával kell kialakítaniuk új politikai identitásukat.

A Spanyol Szocialista Munkáspárt gyors sikerének ebben a felismerésben van a döntő magyarázata. Versenyképességük érdekében politikai vezérük (Gonzalez) lényegében függetlenítette

magát a hagyományos párthierarchiától és a 80-as évek végére (ekkor már több éve kormányon voltak) neoliberais pártot faragott a hagyományos baloldali pártból (Wilson, 1994: 278). A pártvezető túlzott hatalma itt nem azért következett be, amiért a fentebbi példákban, hanem azért, mert gyorsan és hatékonyan kellett cselekedni, ráadásul egy többnyire ellenérdekelt közegben. A pártvezetők és a párttagság kapcsolatát vizsgáló irodalom régen megállapította, hogy a párttagok sokszor egyáltalán nincsenek tisztában a vezetők céljaival, ugyanakkor persze a vezetők sem függetleníthetik magukat teljesen a párttagok akaratától. A két fél közötti kommunikáció sohasem zökkenőmentes, a politikai *leader*nek mégis döntéseket kell hoznia és ezt sokszor legfeljebb csak virtuálisan teheti meg a tagságra hivatkozva. Ezért növekedett meg a pártpolitikában a már említett informális hálózatok szerepe. Hiszen ezek a hálózatok jelentik a vezető háttországát saját pártjának olykor ellenérdekelt vezetőivel, valamint tagságával szemben (Appleton, 1994: 28).

Gonzalez tehát arra a „környezeti” kihívásra adott – a párthierarchiától jórészt független – választ -, ami a társadalmi értékvtáltásban testesült meg. Amikor a legtöbb európai baloldali párt inkább a hagyományos értékek mellett kötelezte el magát továbbra is, a spanyol baloldal vezetője a posztmaterialis értékekhez, illetve pártja ilyen típusú átalakításához kötötte saját vezetői szerepét, illetve politikai identitását.

Mindehhez a stratégiához társult még egy tényező. Ez pedig az, hogy Gonzalez nem egészen egy évtized alatt monopolizálta a baloldalt. A 70-es években még több kis baloldali pártot és a vezető erőnek tekintett Munkáspártot tömörítő baloldali blokkból a 80-as évekre lényegében csak Gonzalez pártja maradt. Összefüggést fedezhetünk fel tehát a párt pragmatizálódása és a baloldali póluson kialakuló monopolhelyezete között. Egyúttal ez magyarázza középre húzódását is, amelyet később – a 90-es években – az Aznar vezette Spanyol Néppárt is megvalósított (Giró-Szász, 2002).

Mindezzel távolról sem azt állítottam, hogy a spanyol baloldal egységes párttá vált volna. Sem az angol, sem pedig a többi vezércentrikus párt nem az. Működőképességüket nem is az egység, hanem a pártvezető-miniszterelnök nagy autonómiája, illetve a párt rugalmas szerkezeti felépítése biztosítja. Az irodalom pontosan rámutat a szervezeti rugalmasság fontosságára. Ahol rugalmatlan a pártszervezet (mint például az angol baloldalon), ott nagyon hosszú időnek és valami elementáris változásnak kell bekövetkeznie, hogy ezt a szerkezetet módosítsák. Ezért nem sikerült „belülről” megoldani az Angol Munkáspárt tartós válságát, s ezért kellett szinte importálni – Tony Blair személyében

– „kívülről” egy nem hagyományos baloldali politikust.⁹ A spanyol baloldali párt azonban kellőképpen rugalmas szerkezetű volt, nem kötötték az angoléhoz hasonló belső érdekszövevények. Ezért sikerülhetett az egyszemélyi vezetőnek viszonylag könnyen megkaparintania a hatalmat és azt egy évtizedig szilárdan a kezében tartania.¹⁰ Látni fogjuk majd, hogy a magyar pártpolitikai életben is termékeny szempont a pártszervezet rugalmassága, avagy kötöttsége felől vizsgálni a politikai felépítést, illetve a vezetők hatalmi ambícióit.

Három példánkkal azt szerettem volna megmutatni, hogy a politikai vezetők különféle *helyzetekben* különféle *feladatokkal* találhatják magukat szemben. A helyzetek behatárolják a lehetőségeiket, de nagymértékben van lehetőségük a feltételek formálására. Ha automatikus determináció lenne a helyzetek és a cselekvések között, akkor egészen biztosan nem lennének „nagy politikusok”. A politikusi nagyság szorosan összefügg a helyzetek rugalmas értelmezésével és újfajta versenyerőforrások bekapcsolásával. Magyarország esetében különösen érdemes lesz megvizsgálnunk, hogy a politikusok „interakcionista sémái” miképpen is alakultak az elmúlt másfél évtizedben.

JEGYZETEK

- ¹ Magyarországon a XX. század elején a leginkább Méray-Horváth Károly képviselte az „objektivistá” szociológiai irányzatot. Lásd pl. Méray (1912). A témához: G. Fodor Gábor (2006: 40–53).
- ² Az aktivitás–passzivitás dimenzió az elnökök „energiájának fokát”, a pozitívitas–negatívitas dimenzió a cselekvő elnökök megítéléséről szól. Lásd erről: Barber (1977), Elgie (1995: 12).
- ³ A „magaspolitika” inkább intézményes területeket (külügy, védelmi ügyek, alkotmányos reformok stb.) foglal magában. A „népszerű” politika erősebben a társadalom felőli igények kielégítéséhez kötődik. Lásd: Elgie (1995: 9–10.).
- ⁴ Számos kormányt lehetne említeni, amely beleütközött abba a nehézségbe, hogy politikáját az államapparátus ellenállása miatt nem – vagy csak csekély határfokon – volt képes megvalósítani. Ebből az aspektusból is fontos vizsgálni a politika patronázst. Ezért is vannak nagyfokú személyi átrendeződések kormányváltások után. Lásd Körösi, 1996a, Fricz, 2004).
- ⁵ Örök vitatéma a bíróságok, ügyészségek élén történő személycserék kérdése. Az Egyesült Államokban Bush elnök személyi bizalmasának kinevezése a Legfelső Bíróság élére. Magyarországon Pólt Péter kinevezését vagy Szász Károly és a PSZÁF ügyét említhetnénk.
- ⁶ Az érdekcsoportok – például az Egyesült Államokban – azért játszanak rendkívül fontos szerepet, mert a pártok nem győzik állni az egyre magasabb kampánykiadásokat (Newmann, 2001: 28.). Egy átlagos szenátustagi kampány 4,5 millió dollár (Uo. 35.).

- ⁷ A 'populista demokrácia' Peter Mair fogalma (Mair, 2000). Szerencsésebbnek gondolom a populáris demokrácia kifejezést. Egyébként Körésényi később módosítja a fogalmat, és ma már inkább „vezérdemokráciáról” beszél. Részemről ezt sem tartom feltétlenül szerencsése kifejezésnek.
- ⁸ Lásd e tanulmány 27–35. oldalát.
- ⁹ A szervezetet Walter Mondale, demokrata elnökjelölt nagyarányú 1984-es választási veresége után hozta létre Al From. Vö. Mándi (2000: 31).
- ¹⁰ Egy Blairről szóló cikkben egyenesen úgy fogalmaznak, hogy „a Munkáspárt nem volt teljesen beszámítható állapotban: az elveszített választások sorozata demoralizálta, és kétségbeesésében hajlandó volt megragadni minden esélyt a hatalomba való visszatérésre [...] Mindez azt jelentette, hogy olyan vezetőt akartak, aki képes nyerni, és ennek érdekében fausti alkut kötöttek.” Geoffrey Wheatcroft: *The Paradoxical Case of Tony Blair. Atlantic Monthly*, 1996. June. 22–40. Idézi Mándi (2000: 31).
- ¹¹ Hasonlóképpen volt a helyzet Franciaország esetében is. Miterrand pártátalakító szerepéről: Wilson (1994).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Appleton, Andrew (1994): *The Formal versus Informal Rules of French Political Parties*. In:
- Barber, James, David (1977): *The Presidential Character: Predicting Performance in the White House*. Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice-Hall.
- Beck, Ulrik (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
- Berman, Sheri (1997): *The Life of Party. Comparative Politics*. October, 101–122. pp.
- Betz, Hans-Georg (1998): Introduction. In: Betz–Immerfall (eds.): *The New Politics of the Right. Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies*. MacMilland, Basingstoke – London. 1–10. pp.
- Birkás Antal (2001): Átalakuló pártrendszer. A 2001-es brit választási kampány. *Politikatudományi Szemle*, 3. 55–80. pp.
- Breton-Galeotti-Salmon-Wintrobe (eds.) (2002): *Political Extremism and Rationality*. Cambridge University Press.
- Cockett, Richard (1994): *Thinking the Unthinkable. Think-tanks and Economic Counter-Revolution 1931–1983*. London, Harper Collins.
- Csizmadia Ervin (1998): Pártok és agytrösztök. Think tank szervezetek Nyugat-Európában és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 4. 5–28. pp.
- Csizmadia Ervin (2001a): A pártok alkalmazkodóképessége és a pártverseny dinamikája. Nemzetközi és hazai példák. *Politikatudományi Szemle*, 4. 29–56. pp.
- Csizmadia Ervin(2001c): Parties and Political Networks. *Central European Political Science Review*, 3, 140–151. pp.
- Csizmadia Ervin (2003): Formális és informális politika. *Politikatudományi Szemle*, 2. 5–26. pp.

- Csizmadia Ervin (2004a): *A Medgyessy-talány*, „Elképzeltek maguknak egy miniszterelnököt” (interjú). Századvég Kiadó, I–II.
- Csizmadia Ervin (2005a): Pártok, verseny, alkalmazkodás. Egy változáselmélet alapvonalai. *Politikatudományi Szemle*, 1. 5–50. pp.
- Csizmadia Ervin (2005b): A pártalkalmazkodás három szintje. In: Bayer József – Kovách Imre (szerk.): *Kritikus leltár. A rendszerváltás másfél évtizede*. MTA Politikai Tudományok Intézete. 109–126. pp.
- Elgie, Robert (1995): *Political Leadership in Liberal Democracies*. MacMillan Press. Basingstoke and London.
- Enyedi Zsolt (2004): A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. *Századvég*, 3. 3–28. pp.
- Giddens, Anthony (1998): *A harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása*. Agóra Marketing, 1999.
- Giró-Szász András (2002): *A spanyol út Európába*. Századvég Kiadó.
- Gradwohl, Paul – Marián Béla – Szabó Ildikó (1998): A folyamatosság forradalma, avagy a Kádár-korszakhoz való viszony szerepe a magyar politikai közgondolkodásban. *Politikatudományi Szemle*, 2. 5–26. pp.
- Greenstein, Fred (1992): Can Personality and Politics be Studied Systematically? *Political Psychology*, Vol. 13. No. 1. 105–128. pp.
- Immerfall, Stefan (1998): The Neo-Populist Agenda. In: Betz-Immerfall (eds.): *The New Politics of the Right*. MacMillan, Basingstoke and London. 249–262. pp.
- Inglehart, Ronald (1977): *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton University Press.
- Inglehart, Ronald (1981): Postmaterialism in an Environment of Insecurity. *American Political Science Review*, 75. p.
- Jenkins, Peter (1995): *Anatomy of Decline*. Cassel, Wellington House.
- Katz, Richard S.– Mair, Peter (2001): A pártszervezet változó modelljei és a pártdemokrácia. *Politikatudományi Szemle*, 3. 131–156. pp.
- Kavanagh, Dennis (1990): From Gentleman to Players: Changes in Political Leadership. In: Dennis Kavanagh (ed.): *Politics and Personalities*. London-MacMillan, 246–271. pp.
- Kiss Balázs (2003): Kampány és tabloidizáció. A perszonalizáció jelensége. In: Sárközy Erika – Shleicher Nóra (szerk.): *Kampánykommunikáció*. 9–40. pp.
- Körösényi András (2001): Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából. *Századvég*, Tavasz, 3–38. pp.
- Körösényi András (2002): A vezérdemokrácia és az antik orátorok. Visszatérés az antik demokrácia politikafogalmához. In: Szabó Máté (szerk.): *Demokrácia és politikatudományi a 21. Században*. Rejtjel Kiadó. 54–78. pp.
- Körösényi András (2003): Politikai képviselet a vezérdemokráciában. *Politikatudományi Szemle*, 4. 5–22. pp.
- Körösényi András (2005): *Vezér és demokrácia*. Politikaelméleti tanulmányok. L’Harmattan Kiadó.
- Lipset, Seymour, Martin – Rokkan, Stein (1967): *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: Cross Nation Perspectives*. The Free Press New York.
- Mándi Tibor (2000): A „harmadik út” rövid tündöklése. *Századvég*, Ősz. 27–68. pp.

- Mazzolini, Gianpietro – Winfried Schulz (2002): A politika „mediatizációja”: kihívás a demokrácia ellen? *Politikatudományi Szemle*, 1–2. 135–156. pp.
- Merkel, Wolfgang (2001): A szociáldemokrácia harmadik útjai a 21. században. *Politikatudományi Szemle*, 1–2. 139–176. pp.
- Merkel, Wolfgang – Croissant, Aurel (2000): Formal Institutions and Informal Rules of Defensive Democracies. *Central European Political Science Review*. December, 31–48. pp.
- Midgley, James (1996): A radikális jobboldal, a politika és a társadalom. In Bulajos István – Nyilas Mihály (vál. és szerk.): *Az új jobboldal és a jóléti állam*. Hilscher Rezső szociálpolitikai Egyesület – ELTE Szociálpolitikai Tanszék, 206–230. pp.
- Morris, Dick (2002): *Power Plays. Win or Lose – How History's Great Political Leaders Play the Game*. Reagan Books. Harper Collins Publishers.
- Newmann, Bruce I. (2000): *A politika tömegmarketingje. Demokrácia a gyártott imázsok korában*. Bagolyvár Kiadó.
- Pasquino, Gianfranco (1994): Italy: The Twilight of the Parties. *Journal of Democracy* January, 18–29.
- Sárközy Erika – Schleiecher Nóra (szerk.) (2003): *Kampánykommunikáció*. Akadémiai Kiadó.
- Sárközy Tamás (2003): A nemzeti középkormány intézményrendszere. *Magyarország politikai évkönyve*, 21–60. pp.
- Seisselberg, Jörg (1996): Conditions of Success and Political Problems of a „Media-Mediated Personality-Party”. The Case of Forza Italia. *West European Politics*. October. 715–743. pp.
- Shea, Daniel – Burton, Michael (2001): *Campaign Craft. The Strategies, Tactics and Art of Political Campaign Management*. Connecticut London, Praeger Westpont.
- Sheffer, Gabriel (1993): *Innovative Leadership in International Politics*. Albany State University of New York Press.
- Smith, Martin J. (1993): *Pressure, Power and Policy*. Harvester-Wheatsheaf, New York – London.
- Spencer, Herbert (1919): *A haladás*. Révai Kiadó.
- Stone, Diane (1991): Old Guard versus New Partisans: Think-Tanks in Transition. *Australian Journal of Political Science*, 2.
- Stone, Diane (1996): From the Margins of Politics: The Influence of Think tanks in Britain. *West European Politics*. Vol. 19. October.
- Szabó Tibor (2003): Olasz nemzeti identitás és politikai kultúra. *Politikatudományi Szemle*, 3. 135–156. pp.
- Szigetvári Viktor (2001): Tony Blair és az Új Munkáspárt. *Politikatudományi Szemle*, 3. 29–4. pp.
- Taras, David – Weinant, Robert (1991): Dreamers of the Day: A Guide to Roles. Character and Performance the Political Stage. In: Leslie A. Pal – David Taras (eds.): *Prime Ministers and Premiers: Political Leadership and Public Policy in Canada*. Ontario: Prentice-Hall, 2–15. pp.
- Wilson, Frank L (1994): The Sources of Party Change: The social Democratic Parties of Britain, France, Germany and Spain. In: Kay Lawson (ed.): *How Political Parties Work?* Praeger-Westpoint. Connecticut-London, 263–283. pp.